Резюме

Копытков В.Э. Цикличность как современная парадигма постижения правовой реальности.

Работа посвящена новейшему подходу в юридической науке, феномену цикличности. Цикличность выступает свойством правовой реальности, формой правового регулирования, законодательного процесса. Через призму цикличности раскрывается «живая» природа права, его динамическая сущность. Понятие «законодательный цикл», категория «жизненные циклы» закона, предложенные автором, являются таковыми, которые наглядно показывают, как работает универсальный закон циклизма в юридической сфере.

Ключевые слова: цикличность, правовая реальность, живая природа права, законодательный цикл, жизненные циклы закона, универсальный закон циклизма.

Summary

Vladyslav Kopytkov. Cyclicity as a modern paradigm of comprehending legal reality.

The work is dedicated to the newest approach in legal science, the phenomenon of cyclicity. Cyclicity is a long-standing philosophical idea and concept that is practised in various scientific fields. To become a scientific theory and paradigm, it has gone a long evolutionary way from antiquity to modernity. The cyclical approach is in the “armament” of many sciences. It provides scientists with a whole methodological basis for scientific research, a completely different vision of the processes occurring in various spheres of human life. Unfortunately, modern jurisprudence still pays little attention to the phenomenon of cyclicity, its study in law. However, some developments of scientists indicate a growing interest to these issues. For example, Yu. A. Tikhomirov notes that the cyclical approach to the development of law allows us to abandon the mechanistic attitude to it and simplified assessments on the one hand, from a purely “text” perception of law as a set of legal acts that come in place of each other - on the other hand. With its help, there is an opportunity to reveal, understand and consciously influence all stages of life of both public and private law. To see their connections and crossovers, to identify the hidden facets of law. The concept of cyclicity has also become the basis for the “theory of constitutional cycles” by A.N. Medushevsky, who identifies evolutionary and revolutionary models of constitutional cycling, various models of constitutional cycles in post-socialist countries, and assesses exit strategies. He comes to the main conclusion that the cyclicity is traced in the constitutional development of different countries of the world, in particular, it is manifested in the laws of adoption and modification of the constitution.

Due to cyclicity, we are able to analyze the past, model the future, trace the dynamics of any legal phenomena and processes. On the example of the “legislative cycle”, we see that cyclicity can be both a form of legislative process and a methodological tool for legislative activity. Through the category of “life cycles” of law, the social, “living” nature of law is manifested, its dynamic essence is revealed. The cycle extends the conceptual and categorical apparatus of theoretical jurisprudence. This approach is also important in the study of deterministic and bifurcation processes in law. The interdisciplinary, integrative nature of the doctrine of cyclicity allows extrapolating into the sphere of modern jurisprudence some knowledge and developments in other sciences, in particular, economics and politics.

All this suggests that the phenomenon of cyclicity is important in the process of studying the legal reality, in the process of learning it. Both the paradigm and the methodological basis of cyclicity can play a significant role in changing the quality of law. We also emphasize that today there are already substantial developments in the law, which uses the cyclical approach, however, these are only “first swallows”. The theoretical and methodological potential of this approach for general theoretical and applied jurisprudence is only beginning to be discovered by researchers. It is possible to express confidence that addressing these issues by interested specialists will be useful to both science and society.

Key words: cyclicity, legal reality, living nature of law, legislative cycle, life cycles of law, universal law of cyclism.

DOI: 10.36695/2219-5521.4.2019.09

УДК: 340.11:165.243

Д.В. ЩАМБУРА

Денис Володимирович Щамбура, аспірант Міжнародного гуманітарного університету*

ORCID: 0000-0002-5845-6850

«ЖИВЕ ПРАВО» Є. ЕРЛІХА ТА ЙОГО СУЧАСНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Постановка проблеми. Розвиток сучасної науки про право значною мірою залежить від її інтеграції з іншими науками, що зумовлено не лише внутрішньою логікою та тенденціями розвитку самої науки, а й необхідністю розв'язання комплексних завдань, що потребують використання теорій, концепцій, методології суміжних галузей знань. Бо, як слушно вважає С.С. Сливка, методологічно правильно побудована та наука, яка ґрунтується на певній сукупності концептів різних наук. На основі цього вибудовується справжня методологічна будова права, є можливість здійснювати широкий методологічний аналіз, виводити нову методологічну стратегію, що обґрунтовується коеволюційним зв'язком людини з природою, антропологією, синергетикою та іншими сучасними науками¹. Так, сьогодні дослідження феномена права здійснюється не лише

© Д.В. Щамбура, 2019

* *Denis Shchambura, Postgraduate student of the International Humanitarian University*

загальнотеоретичною юриспруденцією, а й соціологією права, причому остання набула статусу самостійної науки порівняно недавно: її основоположником майже одноставно вважається Євген Ерліх, а публікація у Відні його праці «Основи соціології права» 1913 р. – датою народження такої дисципліни, як соціологія права. За словами М. Ребіндера, Євген Ерліх є ключовою постаттю, з якою пов'язується виникнення соціології права². На думку В. П. Марчука, «вивчаючи проблеми виникнення і розвитку соціологічного напрямку в юриспруденції, слід неодмінно починати з дослідження наукової спадщини родоначальника цього напрямку Є. Ерліха»³. Уся наукова спадщина Є. Ерліха, що охоплює понад 70 праць, із яких значна частина залишились в оригіналі – німецькою мовою, окремі перекладені англійською, італійською, японською, а також українською (переклад низки праць Є. Ерліха українською мовою опубліковано часописом «Проблеми філософії права» 2005 р. – Д. Ш.), звісно, потребує монографічного дослідження. Тому вважаємо за доцільне зосередити свою увагу на тих роботах Є. Ерліха, в яких закладена його концепція «живого права», котра пояснює, як воно формується у суспільстві, утверджуючи соціальну справедливість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова спадщина Є. Ерліха досліджена не повністю. У радянському правознавстві вчення про «вільне право» загалом і погляди Є. Ерліха зокрема були об'єктом критики⁴. Утім, надалі твори Є. Ерліха привертають усе більше уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, серед яких М.В. Антонов⁵, В.С. Бігун⁶, В.В. Костицький⁷, О.Г. Кобан⁸, В.П. Марчук⁹, М. Ребіндер¹⁰ та ін. Однак питання про те, як ідеї Є. Ерліха можуть бути інтерпретовані для розуміння права у нових суспільних умовах, потребує окремого дослідження.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати вчення Є. Ерліха про «живе право» та його сумірність з сучасним поняттям «неофіційне право».

Виклад основного матеріалу. У юридичній науці поширена думка, що першу спробу осмислення права як соціально зумовленого, динамічного, «живого» явища здійснив С.А. Муромцев, який у праці «Определение и основное разделение права» (1879 р.) дійшов висновку, що визначення права слід починати не з норми, а з тих соціальних відносин, що її зумовлюють¹¹. Так, учений писав: «замість сукупності правових норм під правом слід розуміти сукупність юридичних відносин (правовий порядок). А норми є лише новим атрибутом порядку»¹². Не заперечуючи цього факту, зауважимо, що «живе право» найбільш виразно представлено у вченні Є. Ерліха. У своїй статті «Соціологія і юриспруденція»¹³, опублікованій 1906 р., учений виклав власне розуміння права та низку важливих міркувань про природу і значення соціології (права) та юриспруденції. Зокрема, Є. Ерліх вважав помилкою, що «юристи звикли вважати правом лише те, що виходить від держави, скріплене загрозливим державним примусом: усе ж інше – це звичаї, мораль чи подібні утворення. Проте вже сама норма права відмінна від норми звичаєвої своєю природою і змістом, так само, як звичаєва норма своєю природою і змістом – від релігійної норми, норми увічливості чи правила хорошого тону». Як указує Є. Ерліх, йдеться «не про наявність суперечності між правом і звичаєм, а радше про те, що право виявляється нам у цих випадках у своїй подвійній функції: як організаційна форма і як суддівська норма-рішення»¹⁴. Свої міркування він ілюструє прикладом дії на Буковині (де жив і працював учений – Д. Ш.) австрійського Цивільного кодексу. На думку Є. Ерліха, вплив цього кодексу «є чисто зовнішнім – у формі норми-рішення, що зовсім нечасто застосовується у житті, та й то лише тоді, коли стосунки між батьками й дітьми дають підстави для певного «начальницького» втручання. У всьому ж іншому буковинська сім'я розвивається й процвітає за власним природним правом, не турбуючись про ту норму-рішення»¹⁵.

В остаточному підсумку Є. Ерліх доводить, що прийняття законом певних норм ще не означає їх дієвості, бо це залежить від багатьох обставин: «набувши чинності, право йде своїм шляхом: чи правове положення діє, і чи діє воно так, як бажалося, – залежить виключно від того, чи є воно тим засобом, який придатний для поставленої цілі. Слід нарешті також звикнути до думки про те, що для ефекту певного правового положення набагато важливішим є не його тлумачення юристами; натомість – більш важливими є інші обставини: специфіка народу з його соціальною структурою і формуванням, панівний моральний і звичаєвий світогляд, якості тих людей, що покликані їх здійснювати, владні засоби, якими слід користуватися, порядок розгляду спорів»¹⁶. Тому він закликає до дослідження людського суспільства, природи та обсягу тих сил, які діють у суспільстві, розглядаючи юриспруденцію як «морфологію людського суспільства».

Подібні твердження містяться в іншій роботі Є. Ерліха – «Вільне правознаходження та вільне правознавство» (1903 р.), основою якої стала доповідь перед Юридичним товариством Відня. У своїй статті Є. Ерліх виклав концепцію вільного правознаходження і завдання вільного правознавства. Вчений довів, що суди, зокрема судді, користуються при прийнятті рішень не тільки позитивним правом, а й власним розсудом. При цьому, вважав Є. Ерліх, юрист не створює право, він повинен його віднайти. Незважаючи на це, ніхто не сумнівається, що кожне рішення щось додає до чинного законодавства, що воно не просто засвідчує чинне законодавство, але також може стати джерелом нового права¹⁷. Сукупність норм-рішень, тобто правових положень, відповідно до яких суди вирішують правові спори, Є. Ерліх іменував «правом юристів», а формою його легалізації вважав сучасні кодифікації приватного права.

Як пояснював Є. Ерліх, зі статусу сучасного судді як державного службовця, якому доручено здійснювати правосуддя, з розуміння права як державного наказу для судді, випливає те найважливіше місце, яке в наші дні займає закон серед інших джерел права. Далі він уточнював, що закон є формою державного права, котре «має служити виключно або майже виключно для того, щоб вказувати державним службовцям, як їм поводитися у переданих їм справах, особливо, як вони повинні вирішувати правові спори»¹⁸. Учений сам вважав таке розуміння однобоким, бо «право існує зовсім для інших цілей, ніж для вирішення правових спорів,

воно є у дійсності основою суспільної організації, воно, говорячи сьогодні вже трохи застарілою мовою бондаря, – кістяк суспільного тіла¹⁹. Таке образно-високе визначення ролі права у суспільстві, вочевидь, було зумовлено соціоцентричним світоглядом Є. Ерліха.

Один із дослідників наукового доробку Є. Ерліха – В.С. Бігун цілком справедливо зауважує, що соціоцентричність думки Ерліха зумовлювала і його розуміння права, держави і суспільства. Ерліхівське праворозуміння не обмежувалося розумінням права як закону – законоправа (законницького, законного права) (*das Gesetzesrecht*). Як свідчать його дослідження, він розрізняв три типи права: соціальне право (*das gesellschaftliche Recht*), право юристів (*das Juristenrecht*), державне право (*das staatliche Recht*)²⁰.

Так, у праці «Вільне правознаходження та вільне правознавство» Є. Ерліх доволі чітко формулює свої погляди на державне право і право юристів. На думку вченого, за державою залишається право не на будь-яке творення права, а лише на законодавство²¹; зовнішньо право юристів цілком було прирівняне до законів, і цей факт вже так глибоко проникнув у правосвідомість народу та мислення юристів, що з цим власне матимуть рахуватися ті, хто попри зовнішнє зрівняння визнають внутрішню суперечність²². Водночас він упевнений, що право – це власне не застигла догма, а жива сила; видання закону ще не означає його чинності, а з наміру законодавця ще не впливає способу дії²³. Традиційному догматичному праворозумінню Є. Ерліх протиставляє динамічне, а саме: важливо не просто те, що означає правова норма, а «те, як вона живе, як вона діє, як вона відбивається у різних відносинах, як вони ухиляються від неї, і як вона їх переслідує. Хто вважає, як це частенько робить пануюча доктрина, що закон діє так, як того хоче законодавець, той не помічає широкого шляху, який у всіх людських справах відмежовує засіб від дії та дію від її наслідків»²⁴. У зв'язку з цим завданнями «вільного правознавства» учений вважає вивчення «прихованого змісту писаного та неписаного права», судової практики, правовідносин, життєвих відносин незалежно від їх правового регулювання, бо, переконаний Є. Ерліх, у реальності життя передусім саме регулює та визначає себе²⁵.

Стаття «Про живе право» (1911 р.) містить думки Є. Ерліха щодо того, яке право реально діє у суспільстві, «яким дійсно в своєму щоденному житті керується народ, і якого часто придержуються суворіше, аніж параграфів» (структурні елементи кодексів – *Д. Ш.*)²⁶. Учений детально описує методологію дослідження і пропонує квестіонар (опитувальний лист – *Д. Ш.*), що допоможе відшукати живе право. Свої міркування Є. Ерліх завершує таким висновком: «прийшов вже час, щоби прихильники історичної школи, котрі вже не одне століття проповідують велику правду про те, що право мусить впливати із правового переконання самого народу, нарешті вдалися до того, щоб остаточно вивчати те правове переконання народу, про яке безперестанку говорять як про таке, що є єдиним джерелом усього права»²⁷.

Окрім поняття «живе право», Є. Ерліх увів у науковий обіг поняття «соціальне право», вкладаючи в нього надзвичайно широкий зміст. Своє дослідження живого і соціального права учений продовжив у праці «Основи соціології права» (1913 р.). Її основним стрижнем була ідея про необхідність безпосереднього спостереження за життям як принципово важливим джерелом знань про право. Так, Є. Ерліх вважав неправильною тезу про те, що правові інститути базуються виключно на правових нормах. «Мораль, релігія, звичаї, правила пристойності і такту, так само як і правила хорошого тону і мода, регламентують не тільки несуттєві з точки зору права відносини – вони охоплюють і питання власне правового регулювання. Не можна уявити собі такого соціального союзу, який ґрунтувався б тільки на правових нормах, не вдаючись до підтримки неправових норм, які доповнюють і підсилюють дію права. Лише узгоджена робота всіх видів соціальних норм дає справжню картину дії механізму соціального буття»²⁸. На думку Є. Ерліха, суспільство складається з великої кількості різноманітних союзів (сім'я, підприємство, громада тощо), кожен з яких організований відповідно до обов'язкових для їх учасників правил поведінки, що й забезпечують їх внутрішній порядок. Ці правила поведінки і формують соціальне право.

Аналізуючи ідеї Є. Ерліха, В.П. Марчук писав: «Під суспільством учений розуміє сукупність людських союзів, які він розподіляє на самобутні (генетичні) і «нові»²⁹. Генетичними союзами, за Є. Ерліхом, є рід, сім'я, сімейна спільність, які зароджуються в суспільстві завдяки несвідомим людським поривам. Спочатку такі самобутні союзи були єдиними організованими групами, із об'єднання яких пізніше утворилася держава. Вони виконували всі суспільні завдання, виступаючи водночас господарськими, релігійними, військовими та правовими союзами, мали спільну мову і звичаї. Надалі виконання суспільних завдань беруть на себе інші, нові союзи, що є усвідомленими, цілеспрямованими людськими творіннями: магістрати, держава, релігійні общини, політичні партії, суспільні групи, які мають визначену корисну мету, суспільні об'єднання і виробничі спілки у сільському господарстві, в майстернях і фабриках, промислових об'єднаннях, союзах спеціалістів, транспортному виробництві. Підсумовуючи, В.П. Марчук твердить, що Є. Ерліх розглядав суспільство не як сукупність окремих індивідів, а як комплексне сплетіння людських союзів. Тому, щоб зрозуміти джерела, розвиток та сутність права, необхідно передовсім вивчити порядок, який існує в союзах»³⁰.

Характерними рисами соціального права Є. Ерліх вважав і загальне усвідомлення необхідності певної норми, і соціальний характер примусу права: «людина поводить себе згідно з правом передовсім тому, що її до цього змушують її суспільні зв'язки»³¹. Як підкреслює вчений, «у результаті дотримання норм людина стає законослухняною, моральною, вірною, поважаючою звичаї, пристойною, тактовною, чесною, чемною, законною. При цьому людина підпорядковується нормам з власного переконання, і це надає стабільності її діям. Суспільний тиск, який забезпечує відповідність поведінки нормам у кожному окремому випадку, не слабне в інших випадках, адже він уже сформував спосіб мислення людини. Так соціальні норми формують індивідуальну неповторність»³².

Наприклад, Є. Ерліх зауважив, що сучасне законодавство все більше відмовляється від того принципу, котрий передбачає правове втручання в справи сім'ї. Однак навіть якщо скасувати все сімейне право, створене державою, то сім'ї безумовно не зазнали б істотних змін, – на щастя, дуже рідко норми сімейного права потребують саме державного примусу³³. Інакше кажучи, значна частина відносин, правових за своїм характером, існує навіть без втручання держави.

Загалом Є. Ерліх вважав розуміння права як примусового порядку одностороннім, оскільки в такому разі увага приділяється лише тим складовим частинам права, які свою силу отримують від держави. Натомість хорошим прикладом правильного підходу до проблеми він називав «розгляд права не лише самого по собі, а й у контексті всього суспільного життя загалом»³⁴.

Важливо з'ясувати, на нашу думку, ставлення Є. Ерліха до державного права. Ми не можемо повністю погодитися з твердженнями тих дослідників, які називають ідеї Є. Ерліха антиетатистськими (Р.О. Гаврилюк³⁵, А.З. Георгіца³⁶). Більш слушними є міркування М.В. Антонова: навіть якщо він (Є. Ерліх – Д. Ш.) говорить про існування двох правопорядків – створеного суспільством і сформованого в результаті діяльності юристів і суддів, – то йдеться про суто аналітичні конструкції, які мислитель уводить для того, щоб показати – реальне право утворюється як єдність цих двох правопорядків³⁷.

Учений не заперечував значення державного права в свою епоху (що характерно й для сучасності – Д. Ш.) і не виключав можливості для державного права отримати соціальну значущість, інакше кажучи, набути статусу живого права. Бо і державне, і соціальне право зумовлене необхідністю впорядкування суспільного життя, але фактичні суспільні відносини передують правотворчій діяльності держави. Так, Є. Ерліх писав: «величезне значення держави для права ґрунтується на тому, що суспільство користується державою як своїм органом, якщо мова йде про те, щоб надати сильну підтримку праву, що походить від суспільства. Незалежна від суспільства держава є неможливою»³⁸.

Водночас, якщо проаналізувати відомий вислів Є. Ерліха, все ж таки суспільству він відводив провідну роль у творенні права: «центр ваги розвитку права в наш час, як і в усі інші часи, знаходиться не в законодавстві, не в юриспруденції чи судочинстві, а в самому суспільстві»³⁹. Ідеї Є. Ерліха свого часу стали об'єктом гострої критики Ганса Кельзена, по-перше, за їхню суперечливість і методологічну недосконалість, а, по-друге, за абсолютизацію суспільства як головного творця права й приниження ролі держави у правотворенні. Сучасний погляд на дискусію Євгена Ерліха і Ганса Кельзена дав змогу В.С. Смородинському дійти таких висновків: з критикою першого важко не погодитися – дійсно, Ерліх часто-густо викладає свої ідеї хаотично та, на перший погляд, непослідовно. У цьому сенсі його праця поступається залізній логіці та методичній розсудливості кращих робіт його опонента. Водночас у «Заснуванні соціології права» є чіткий стрижень – науково обґрунтована, зрозуміла та підтверджена багатьма прикладами ідея походження юридичних правил не від держави, а від соціуму та його окремих великих груп, з чого випливає вимога до правозастосовних владних органів (передусім, до суду) враховувати це джерело при пошуку права та винесенні на цій основі юридично значущих рішень⁴⁰.

Отже, концепція «живого права» Є. Ерліха, не відкидаючи державне право, суттєво розширює поняття права, а також спонукає до глибшого дослідження його джерел. Сам Є. Ерліх джерелом пізнання живого права вважав не закони, юридичну догматику чи літературу, а безпосередньо суспільне життя, вчинки, поведінку людей, їх звичаї, документи. До речі, учений досліджував діюче в суспільстві «живе право» і навіть 1909 р. заснував науково-навчальний семінар для випускників, який займався вивченням звичаєвого права Буковини.

Більшість сучасних дослідників наукового доробку Є. Ерліха наполягають на необхідності комплексного осмислення його спадщини та її аналізу на тлі сучасного етапу розвитку правової науки⁴¹. Поділяючи таку думку, вважаємо за доцільне наголосити, що з усіх ідей вченого чи не найбільш актуальною є ідея живого права, яка відповідає сучасному плюралістичному підходу до розуміння права. Як вважає Н.А. Гураленко, за таких умов право постає не даністю, а соціальним конструктом, виробленим дискурсивною практикою певної соціальної групи. Звідси випливають релятивізм права – його залежність від соціокультурного контексту та інших соціальних явищ і процесів, поза якими право не існує; контекстуалізм права – його зумовленість історією, культурою (цивілізацією), сприйняттям елітою і населенням; антиуніверсалізм права – відмова від претензій юридичної науки на пошук остаточних відповідей на питання про сутність права, формулювання його універсальних змістовних критеріїв, а на противагу цьому, визнання багатовимірного образу реальності, непереборну множинність її описів й альтернативність «точок зору»⁴².

«Живе право» Є. Ерліха, на нашу думку, сумірне «неофіційному праву», що нині визнається одним із елементів багатовимірної правової реальності. Головна теза, яку обстоюють прихильники неофіційного права, полягає в тому, що правові норми створюються і забезпечуються в своїй реалізації не тільки державою, а й недержавними акторами, більше того, такі норми не стають частиною державної правової системи (оскільки тоді все одно фактично маємо державне право, просто у формі санкціонування державою правил, які створені недержавними суб'єктами; і саме держава в разі такого санкціонування може визначати ієрархічну підпорядкованість таких правил). Вони утворюють самостійну, окрему правову систему. Це означає, що на одній і тій самій території може існувати два або більше правових порядки поряд⁴³. Неофіційне право, як і «живе право», відповідає щоденним потребам суспільного життя, змінюється під впливом цих потреб, розвивається і вдосконалюється у процесі тих суспільних відносин, які воно ж і регулює. Твердження Є. Ерліха про те, що правом є норми, які самі собою утворюються в суспільстві, характеризує й неофіційне право.

Як уже зазначалося, концепцію живого права не варто вважати антиетатистською. Однак Є. Ерліх не визнавав домінуючого значення правотворчої діяльності держави у правовому житті суспільства, які і сучасні представники юридичного плюралізму, котрі мають широкий спектр поглядів на право. Але в одному сходяться всі: право не може і не повинно обмежуватися тільки державним правом⁴⁴. Не менш актуальною є думка Є. Ерліха про те, що примус відіграє вторинну роль в існуванні права. Дійсно, буття неофіційного права здебільшого незалежне від держави та її апарату примусу. Продовжуючи цю думку Є. Ерліха, можна твердити, що й сучасне суспільство – це множинність людей та їх спільнот, які у стосунках між собою визнають певні правила поведінки обов'язковими, і, принаймні загалом, підпорядковують свою поведінку цим правилам, керуючись відповідними внутрішніми переконаннями.

Висновки. Підсумовуючи, підкреслимо, що «живе право» Є. Ерліха в сучасній інтерпретації сумірно з неофіційним правом. Як уявлення Є. Ерліха про живе право не відповідали догмам юридичної доктрини початку ХХ ст., так і концепція неофіційного права поки що не утвердилася в юридичній науці. Але практично кожен дослідник, який порушує питання, пов'язані з неофіційним правом, указує на його витоки з концепції Є. Ерліха. Зокрема, Є. Ерліх критикував сучасне йому теоретичне правознавство за те, що в полі його зору перебувало лише право як волевиявлення держави. Сучасна загальнотеоретична юриспруденція фокусує свою увагу на різних вимірах правової реальності, переглядає традиційні для теорії права концепти, що в перспективі веде до визнання існування неофіційного права.

¹ Сливка С. Філософія права: методологічне осмислення. *Право України*. 2011. № 8. С. 64.

² Ребіндер М. Євген Ерліх: деякі сторінки з останніх років життя та творчості. *Проблеми філософії права*. Т. III. № 1–2. С. 127.

³ Марчук В.П. «Свободное право» в буржуазной юриспруденции. Критика концепций Е. Эрлиха. Киев : Вища школа, 1977. С. 147.

⁴ Там само.

⁵ Антонов М.В. Ойген Эрлих: живое право против правового плюрализма? *Правоведение*. 2013. № 1 (306). С. 151–175; Антонов М.В. Путь и перспективы правового учения Ойгена Эрлиха. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2012. № 4. С. 39–50.

⁶ Бігун В.С. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис). *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 105–126.

⁷ Костицький В.В. Про значення теоретичної спадщини Євгена Ерліха у розвитку сучасного праворозуміння. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2016. Вип. 31. С. 57–63; Костицький В.В., Кобан О.Г. Соціологія права: науково-теоретична спадщина Євгена Ерліха і проблеми розвитку сучасної науки. Київ ; Дрогобич : Коло, 2015. 227 с.

⁸ Кобан О.Г. Соціологічна теорія права Є. Ерліха: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 24 с.; Кобан О.Г. Можливості використання соціологічного підходу Євгена Ерліха у здійсненні правосуддя. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 4. С. 56–62.

⁹ Марчук В.П. Соціологічні теорії права в Німеччині: історія і сучасність. Чернівці : ЧДУ, 1998. 128 с.; Марчук В.П. Євген Ерліх – основоположник соціології права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 147–151.

¹⁰ Ребіндер М. Євген Ерліх: деякі сторінки з останніх років життя та творчості. *Проблеми філософії права*. Т. III. № 1–2. С. 127–134.

¹¹ Балабанова Д. Становлення поняття «живе право» в сучасній філософії права. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. Вип. 3. С. 12.

¹² Муромцев С.А. Определение и основное разделение права / вступит., статья, коммент. д-ра юрид. наук, проф. Ю.И. Гревцова. 2-е изд., доп. Санкт-Петербург : Издательский Дом С.-Петерб. гос. ун-та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2004. 224 с. С. 10.

¹³ Ерліх Е. Соціологія і юриспруденція. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 185–195.

¹⁴ Там само. С. 186.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С. 189–190.

¹⁷ Ерліх Є. Вільне правознаходження та вільне правознавство. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1–2. С. 169–170.

¹⁸ Там само. С. 172.

¹⁹ Там само.

²⁰ Бігун В.С. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис). *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 108.

²¹ Ерліх Є. Вільне правознаходження та вільне правознавство. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 181.

²² Там само. С. 175.

²³ Там само. С. 179.

²⁴ Там само. С. 181.

²⁵ Там само. С. 182.

²⁶ Ерліх Є. Про живе право. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 194.

²⁷ Там само. С. 195.

²⁸ Эрлих О. Основное положение социологии права / пер. с нем. М.В. Антонова; под ред. В.Г. Графского, Ю.И. Гревцова. Санкт-Петербург : ООО «Университетский издательский консорциум», 2011. С. 110.

²⁹ Марчук В.П. Соціологічні теорії права в Німеччині: історія і сучасність. Чернівці : ЧДУ, 1998. С. 38.

³⁰ Там само. С. 38–39.

³¹ Эрлих О. Вказана праця. С. 117.

- ³² Там само. С. 131.
³³ Там само. С. 121.
³⁴ Там само. С. 128.
³⁵ Гаврилюк Р.А. Емпириокритицизм как формула правопознания Евгения Эрлиха. *Ерліхівський збірник*. 2012. Вип. 6. С. 14–32.
³⁶ Георгіца А.З. Соціологія права Євгена Ерліха: на шляху до інтеграційного праворозуміння. *Ерліхівський збірник*. 2012. Вип. 6. С. 72–77.
³⁷ Антонов М.В. Путь и перспективы правового учения Ойгена Эрлиха. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2012. № 4. С. 47.
³⁸ Эрлих О. Вказана праця. С. 193.
³⁹ Там само. С. 64.
⁴⁰ Смородинський В.С. Співвідношення права і держави: сучасний погляд на дискусію Євгена Ерліха і Ганса Кельзена. *Ерліхівський збірник*. 2012. Вип. 6. С. 176.
⁴¹ Дорош Д.С. Розуміючи Ерліха сьогодні. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 160–163; Кобан О. Г. Можливості використання соціологічного підходу Євгена Ерліха у здійсненні правосуддя. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 4. С. 56–62; Костицький В.В. Про значення теоретичної спадщини Євгена Ерліха у розвитку сучасного праворозуміння. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2016. Вип. 31. С. 57–63.
⁴² Гураленко Н.А. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.12. Чернівці, 2017. С. 56–57.
⁴³ Уварова О.О. Недержавне право: запрошення до дискусії. *Право і громадянське суспільство. Науковий журнал. Електронне видання*. URL: <http://lclaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-10-2015/item/198-nederzhavne-pravo-zaproshehnyya-do-dyskusiyi-uvarova-o-o>
⁴⁴ Там само.

References:

- Antonov, M.V. (2013). Oihen Erlikh: zhyvye pravo protyv pravovoho pliuralyzma? *Pravovedenye*, 1 (306), 151–175 [in Russian].
 Antonov, M.V. (2012). Put y perspektivy pravovoho ucheniya Oihena Erlykha. *Pravo. Zhurnal Vyshei shkoly ekonomyky*. 4, 39–50 [in Russian].
 Balabanova, D. (2012). Stanovlennia poniattia «zhyve pravo» v suchasni filosofii prava. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*. 3, 10–13 [in Ukrainian].
 Bihun, V.S. (2005). Yevhen Erlikh: zhyttia i pravoznavcha spadshchyna (aktualnyi naukozhavchy narys). *Problemy filosofii prava*. III, 1–2, 105–126 [in Ukrainian].
 Havryliuk, R.A. (2012). Empyryokrytytsyzm kak formula pravopoznaniya Evheniya Erlikha. *Erlikhivskiy zbirnyk*. 6, 14–32 [in Russian].
 Heorhitsa, A.Z. (2012). Sotsiologhiia prava Yevhena Erlikha: na shliakhu do intehtatsiinoho pravorozuminnia. *Erlikhivskiy zbirnyk*. 6, 72–77 [in Russian].
 Huralenko, N.A. (2017). Tsinnisno-smyslovi konstanty suddivskoho piznannia : dys. ... doktora yuryd. nauk : 12.00.12. Chernivtsi. 393. [in Ukrainian].
 Dorosh, D. S. (2005). Rozumiuchy Erlikha sohodni. *Problemy filosofii prava*. III, № 1–2, 160–163 [in Ukrainian].
 Erlikh, Ye. (2005). Vilne pravoznakhodzhennia ta vilne pravoznavstvo. *Problemy filosofii prava*. III, 1–2, 168–184 [in Ukrainian].
 Erlikh, Ye. (2005). Pro zhyve pravo. *Problemy filosofii prava*. III, 1–2, 194–200 [in Ukrainian].
 Erlikh, Ye. (2005). Osnovy sotsiologii prava. *Problemy filosofii prava*. III, 1–2, 211–220 [in Ukrainian].
 Erlikh, Ye. (2005). Sotsiologhiia i yurysprudentsiia. *Problemy filosofii prava*. 2005. III, 1–2, 185–195 [in Ukrainian].
 Koban, O.H. (2014). Sotsiologichna teoriia prava Ye. Erlikha: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01. Kyiv. 24 s. [in Ukrainian].
 Koban, O.H. (2014). Mozhlyvosti vykorystannia sotsiologichnoho pidkhodu Yevhena Erlikha u zdiisnenni pravosuddia. *Biuletyn Ministerstva yustytisii Ukrainy*. 4, 56–62 [in Ukrainian].
 Kostytskiy, V.V. (2016). Pro znachennia teoretichnoi spadshchyny Yevhena Erlikha u rozvytku suchasnoho pravorozuminnia. *Naukovy chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova. Seriya 18: Ekonomika i pravo*. 31, 57–63 [in Ukrainian].
 Kostytskiy, V.V., Koban, O.H. (2015). Sotsiologhiia prava: naukovy-teoretichna spadshchyna Yevhena Erlikha i problemy rozvytku suchasnoi nauky. Kyiv ; Drohobych : Kolo [in Ukrainian].
 Marchuk, V.P. (1977). «Svobodnoe pravo» v burzhuaiznoi yurysprudentsyyi. Krytyka kontseptsyi E. Erlikha. Kyev : Vyscha shkola [in Russian].
 Marchuk, V.P. (1998). Sotsiologichni teorii prava v Nimechchyni: istoriia i suchasnist. Chernivtsi : ChDU [in Ukrainian].
 Marchuk, V.P. (2005). Yevhen Erlikh – osnovopolozhnyk sotsiologii prava. *Problemy filosofii prava*. III, 1–2, 147–151 [in Ukrainian].
 Muromtsev, S.A. (2004). Opredelenye y osnovnoe razdelenye prava / Vstupyt., statia, komment. dokt. yuryd. nauk, prof. Yu.Y. Hrevtsova. 2-e yzd., dop. Sankt-Peterburh : Yzdatelskiy Dom S.-Peterb. hos. un-ta, Yzdatelstvo yurydicheskogo fakulteta SPbHU. 224 s. [in Russian].
 Rebinder, M. (2005). Yevhen Erlikh: deiaki storinky z ostannikh rokiv zhyttia ta tvorchosti. *Problemy filosofii prava*. III, 1–2, 127–134 [in Ukrainian].
 Slyvka, S. (2011). Filosofii prava: metodolohichne osmyslennia. *Pravo Ukrainy*. 8, 61–70 [in Ukrainian].
 Smorodynskiy, V.S. (2012). Spivvidnoshennia prava i derzhavy: suchasnyi pohliad na dyskusiiu Yevhena Erlikha i Hansa Kelzena. *Erlikhivskiy zbirnyk*. 6, 175–177 [in Ukrainian].
 Uvarova, O.O. Nederzhavne pravo: zaproshehnia do dyskusii. *Pravo i hromadianske suspilstvo*. Naukovy zhurnal. Elektronne vydannia. URL: <http://lclaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-10-2015/item/198-nederzhavne-pravo-zaproshehnyya-do-dyskusiyi-uvarova-o-o> [in Ukrainian].
 Erlikh, O. (2011). Osnovopolozheniye sotsyologiy prava / Per. s nem. M.V. Antonova; Pod red. V.H. Hrafskoho, Yu.Y. Hrevtsova. Sankt-Peterburh : OOO «Unyversytetskiy yzdatelskiy konsortsyum» [in Russian].

Резюме

Щамбура Д.В. «Живе право» Є. Ерліха та його сучасна інтерпретація.

У статті досліджено основні ідеї творів основоположника соціології права Є. Ерліха (1862–1922 рр.), в яких поступово утверджувалася його концепція «живого права». Установлено, що ерліхівське «живе право» сумірне сучасному поняттю «неофіційне право». Неофіційне право, як і «живе право», відповідає щоденним потребам суспільного життя, формується самим суспільством чи певними соціальними групами, не забезпечується державним примусом. Твердження Є. Ерліха про те, що правом є норми, які самі собою утворюються в суспільстві, характеризує й неофіційне право. Уточнено ставлення вченого до державного права і спростовано думку про антиетатизм Ерліха. Вчений не виключав можливості для державного права отримати соціальну значущість і набути статусу живого права.

Ключові слова: Є. Ерліх, живе право, неофіційне право, державне право, соціальне право, соціальний порядок.

Резюме

Щамбура Д.В. «Живое право» Е. Эрлиха и его современная интерпретация.

В статье исследованы основные идеи произведений Е. Эрлиха (1862–1922 гг.), в которых постепенно утверждалась его концепция «живого права». Установлено, что «живое право» Эрлиха соизмеримо с современным понятием «неофициальное право». Неофициальное право, как и «живое право», отвечает ежедневным потребностям общественной жизни, формируется самим обществом или определенными социальными группами, не обеспечивается государственным принуждением. Утверждение Е. Эрлиха о том, что правом являются нормы, которые сами собой образуются в обществе, характеризует и неофициальное право. Уточнено отношение ученого к государственному праву и опровергнуто мнение об антиэтатизме Эрлиха. Ученый не исключал возможности для государственного права получить социальную значимость и приобрести статус живого права.

Ключевые слова: Е. Эрлих, живое право, неофициальное право, государственное право, социальное право, социальный порядок.

Summary

Denis Shchambura. E. Ehrlich's "living law" and its current interpretation.

The article explores the main ideas of the works of E. Ehrlich (1862–1922), where the concept of "live law" was gradually established. The prominent thinker gave the leading role in the law-making process to society, and therefore he called to study society, exploring direct survey of social life as an important source of law comprehension. It is proved that among the three types of law: state law, law of lawyers, social law – E. Ehrlich preferred the latter. The interrelation of social law and state law in Ehrlich's concept is revealed.

Ehrlich's idea of "live law" is proportional to the modern notion of "informal law". Informal law, like "live law", corresponds to the current everyday needs of social life, is formed by society itself or by certain social groups, and is not provided with state coercion. Nevertheless, the concept of "live law" should not be considered as anti-state one. E. Ehrlich did not recognize the dominant significance of the state law-making activity in the social legal life, but he never denied such a role at whole. He persuaded that coercion plays a secondary role in the existence of law. Indeed, the existence of informal law is largely independent of the state and its coercive apparatus. Continuing this E. Ehrlich's opinion, it can be argued that modern society as a plurality of peoples and communities recognize certain rules of conduct as compulsory, and, at least in general, subordinate their behaviour to these rules, guided by relevant internal convictions.

The scholar's attitude to state law is refined and the opinion of Ehrlich's anti-etatism is refuted. The scholar did not rule out the possibility for the state law to obtain social importance and to acquire the status of a living law. The scholar's attitude to state law is refined and the opinion of Ehrlich's anti-etatism is refuted. The scientist did not rule out the possibility for state law to obtain social importance and to acquire the status of a living law.

Key words: E. Ehrlich, living law, informal law, state law, social law, social order.